13,25

KUNST SCHRIFT 91 4

SCHÖNER WOHNEN IN POMPEII

KEES PETERSE

POMPEII
DE BOUWGESCHIEDENIS VAN EEN ANTIEKE STAD

De geschiedenis van Pompeii is sinds de 18de eeuw steeds verder blootgelegd. Wat te voorschijn kwam is een stad die al zeker zes eeuwen bestond voor hij zich ontwikkelde tot de Romeinse stad die wij kennen uit de overblijfselen. Een bouwkundige analyse van de gelukkige synthese tussen twee culturen: de italische domus en het Griekse peristylium.

Op 24 augustus van het jaar 79 n. C. kwam er door een krachtige uitbarsting van de vulkaan de Vesuvius een abrupt einde aan het leven in de Romeinse stad Pompeii. Zeventien jaar eerder was Pompeii al getroffen door een aardbeving. Deze eerdere catastrofe had het sociale en economische leven dusdanig ontwricht dat de stad zich er, ondanks de inspanningen van haar bewoners, nooit meer helemaal van heeft kunnen herstellen. De uitbarsting van de Vesuvius trof dan ook een stad die gedeeltelijk verlaten was en waarin overal de sporen van herstelwerkzaamheden zichtbaar waren.

Vanaf het midden van de 18de eeuw wordt er in Pompeii gegraven. Veel van wat er gevonden is heeft betrekking op de laatste bewoningsfase van de stad, maar bij de architectuur ligt dat duidelijk anders. Hier zien we dat Pompeii een rijke geschiedenis kende die zich uitstrekte over een periode van circa achthonderd jaar.

Voorgeschiedenis 8ste eeuw – ca 450 v. C.

Over de vroegste geschiedenis van Pompeii is nog steeds heel weinig bekend. De stad is waarschijnlijk in de 8ste eeuw v. C. als kleine nederzetting ontstaan op een prehistorische uitloper van de Vesuvius. Dit plateau bevond zich direct in de buurt van belangrijke handelswegen en lag bovendien bij de plaats waar de in de oudheid bevaarbare rivier de Sarno in zee uitmondde.

Vanaf de 6de eeuw v. C. weten we meer over de ontwikkeling van Pompeii. In de eerste helft van die eeuw werd voor het eerst een stadsmuur gebouwd. Deze omsloot een gebied van ongeveer 63 ha, en ofschoon de stadsmuur nog vele fasen van herbouw heeft gekend, is de stad nooit groter geworden. De oudste stadsmuur was vervaardigd uit grote blokken 'pappamonte'. Dit is de vulkanische steensoort waaruit de ondergrond van Pompeii bestaat; het gaat dus om een lokaal bouwmateriaal. Over de huizen uit deze periode is niet veel bekend; in de huidige stad zijn er boven de grond geen sporen meer van te vinden. Alleen door opgravingen van de archeoloog Maiuri weten we dat deze huizen zich in de westelijke helft van de stad bevonden en dat ze een rechthoekige plattegrond hadden. De huizen waren beperkt in aantal en stonden her en der verspreid in het veld. Ook binnen de stadsmuur werd veel grond gebruikt voor de landbouw.

Aan het einde van de 6de eeuw werd Pompeii verrijkt met de zogenaamde dorische tempel, waarin invloeden van verschillende culturen herkenbaar waren: de tempel was, zo blijkt uit onderzoek van de archeoloog De Waele, een gebouwde synthese van de etrusco-italische en de Griekse cultuur, die beide in de 6de eeuw in de omgeving van Pompeii dominant aanwezig waren. De dorische tempel is ook van belang vanwege de keuze van het bouwmateriaal. Men heeft niet langer gebruik gemaakt van het inferieure pappamonte, maar is overgestapt naar een veel hardere kalksteen, die gewonnen werd in de vallei van de rivier de Sarno. Daarnaast gebruikte men voor de treden en de zuilschachten de uit het naburige Nocera afkomstige tufsteen. Deze nieuwe materialen gaven aan het bouwen in Pompeii een duurzamer karakter. Dit komt ook tot uitdrukking in de eerste herbouw van de stadsmuur: in de eerste helft van de 5de eeuw v. C. wordt de stadsmuur vanaf de grond opnieuw opgebouwd, deze keer in kalksteen.

Ontwikkeling van de stad ca 450 – ca 175 v. C.

Vanaf het midden van de 5de eeuw v. C. begint de stad Pompeii vaste vormen aan te nemen. Het is rond deze tijd dat het stratenplan echt gestalte moet hebben gekregen. Dit plan wordt gekenmerkt door een patroon van enerzijds globaal noord-zuid georiënteerde en anderzijds ongeveer oost-west gerichte straten. De straten omgeven rechthoekige stukken grond (*insulae*) waarop huizen en andere gebouwen zijn neergezet. Alleen in de zuidwesthoek van de stad ziet het stratenplan er anders uit: de daar aanwezige aaneenschakeling van gebogen straten markeert waarschijnlijk de kern van het oudste Pompeii. De huizen uit deze periode zijn gebouwd in kalksteen en worden in de literatuur dan ook aange-

duid met de term 'Kalksteinatrien'. Op basis van het muurwerk kunnen zij worden verdeeld in drie groepen [*8*].
In het begin van de 2de eeuw v. C. moet Pompeii grotendeels bebouwd zijn geweest. Dit betekent overigens niet dat de bebouwing altijd aaneengesloten was. Zeker buiten het centrum kwam het voor dat huizen geheel vrij op het terrein stonden. Dit is op te maken uit het feit dat sommige huizen naast een hoofdingang aan de straat ook doorgangen hadden in de zijgevels. Het huistype uit deze periode wordt vaak aangeduid met de term 'italische domus'. Van dit huistype zijn in Pompeii twee varianten bewaard gebleven. De meest bekende is het traditionele atriumhuis, genoemd naar de centrale ruimte, het *atrium*, waaromheen de overige vertrekken zijn gegroepeerd [*9*]. Vanaf de straat komt men eerst in het *vestibulum*. Dit is een soort portiek van beperkte grootte dat in open verbinding staat met de straat. Vanuit het vestibulum heeft men via de eigenlijke voordeur toegang tot de *fauces*. Deze vormen een voortzetting van het vestibulum, maar dan aan de binnenzijde van het huis. Aan weerszijden van de ingangspartij bevindt zich een vertrek dat soms naar de straat is geopend. Pas in later tijd werd het gebruikelijk om in deze vertrekken winkeltjes te vestigen. Wanneer men via de fauces eenmaal in het atrium is aangekomen, wordt duidelijk dat sommige van de omliggende vertrekken slechts door een smalle, hoge deur toegankelijk zijn, terwijl andere ruimtes over de volledige breedte en hoogte naar het atrium zijn geopend. Tot de eerste groep behoren de *cubicula*, die zich aan weerszijden van het atrium kunnen bevinden. Dit waren vaak slaapkamertjes, maar het kon ook een kleine werkruimte of studeerkamer zijn. Tot de volledig geopende vertrekken moet men de *alae* en het *tablinum* rekenen. De precieze functie van de alae is onbekend. Ofschoon er aanwijzingen zijn dat ze in de laatste bewoningsfase van de stad soms als bergruimte werden gebruikt, geloven wij niet dat dit de oor-

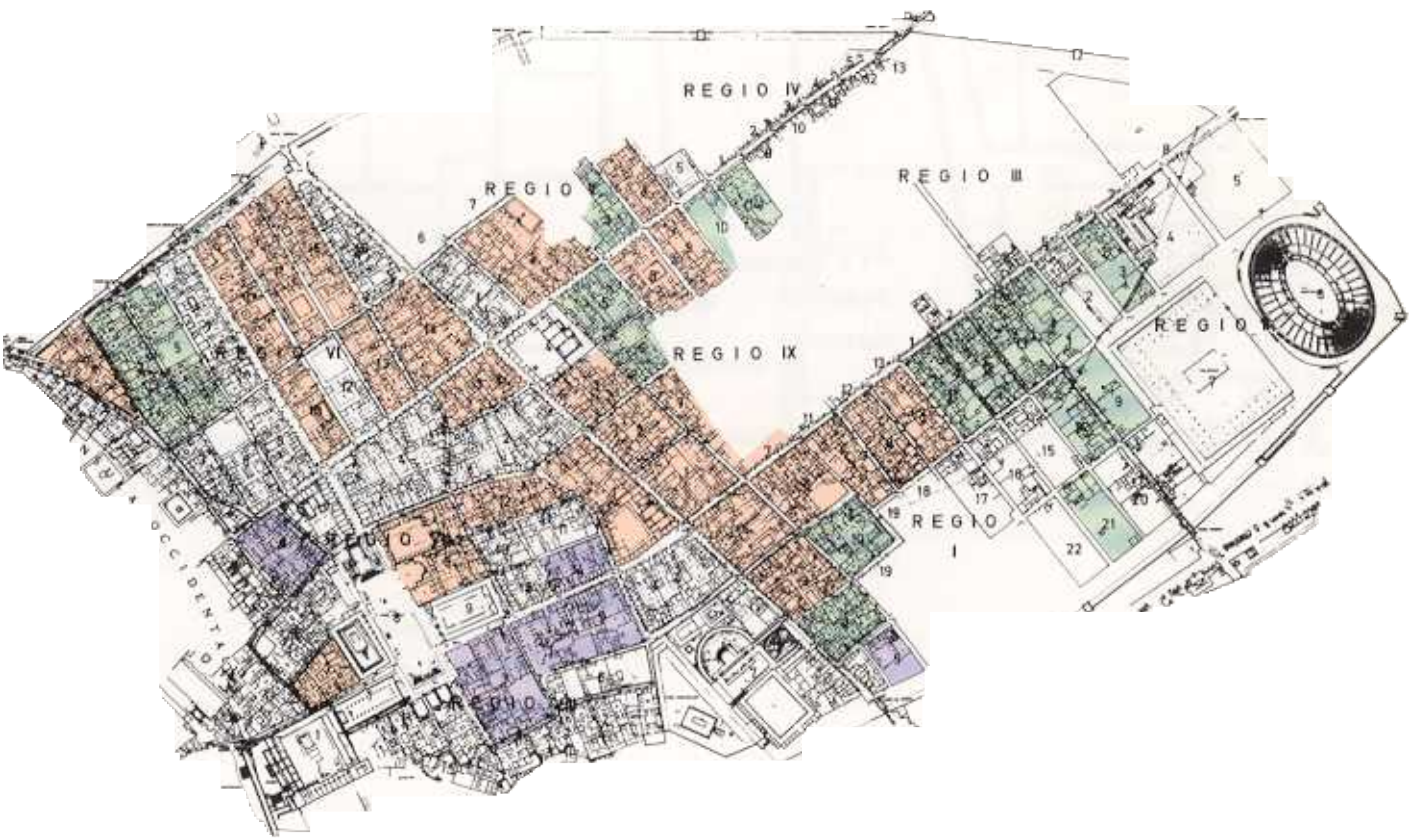

8 Plattegrond van Pompeii (ca 450 – ca 175 v. C.)
De oudste huizen uit deze periode zijn gebouwd tussen ca 450 en ca 420 v. C. en bevinden zich in de zuid-westhoek van de stad *(paars)*. In de volgende fase, waarvan het begin toevallig samenvalt met de inval van de Samnieten en die wij dateren tussen ca 420 en ca 275 v. C., is de bebouwing zowel in noordelijke als in oostelijke richting voortgezet. In deze fase lijkt vooral aan de hoofdstraten te zijn gebouwd *(oranje)*. De laatste fase binnen deze periode loopt van ca 275 tot ca 175 v. C. De bebouwing breidt zich nog verder in oostelijke richting uit en open plekken in de stad worden opgevuld *(groen)*.

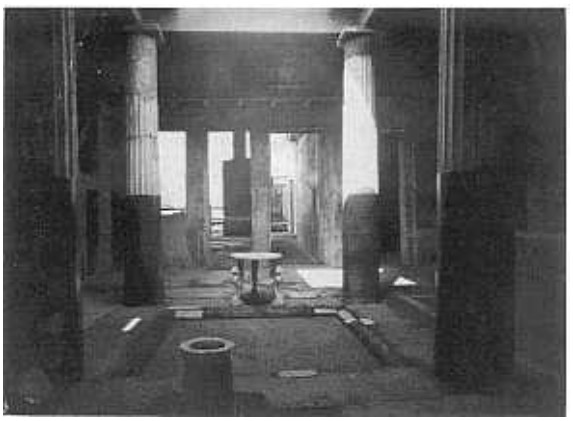

13 Atrium van de Casa dei Cei in Pompeii. Foto uit 1934

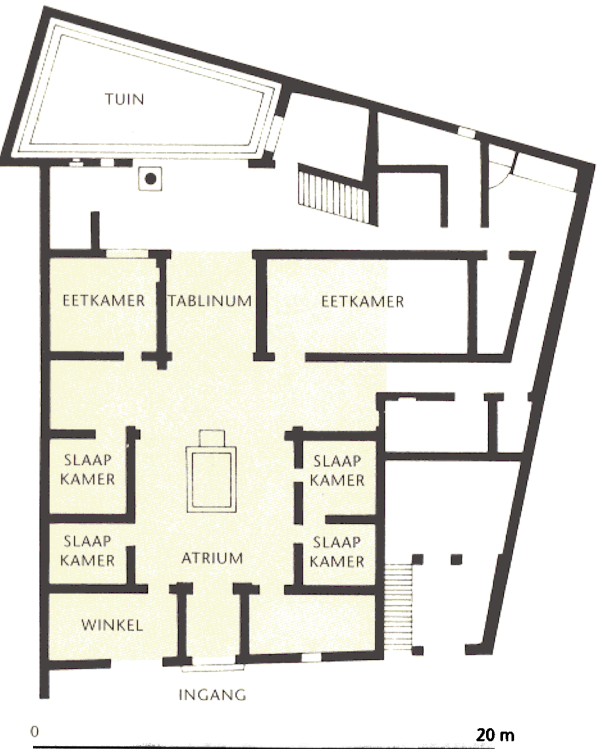

9 Plattegrond van de Casa del Chirurgo in Pompeii. Het gekleurde deel is de oude italische domus.

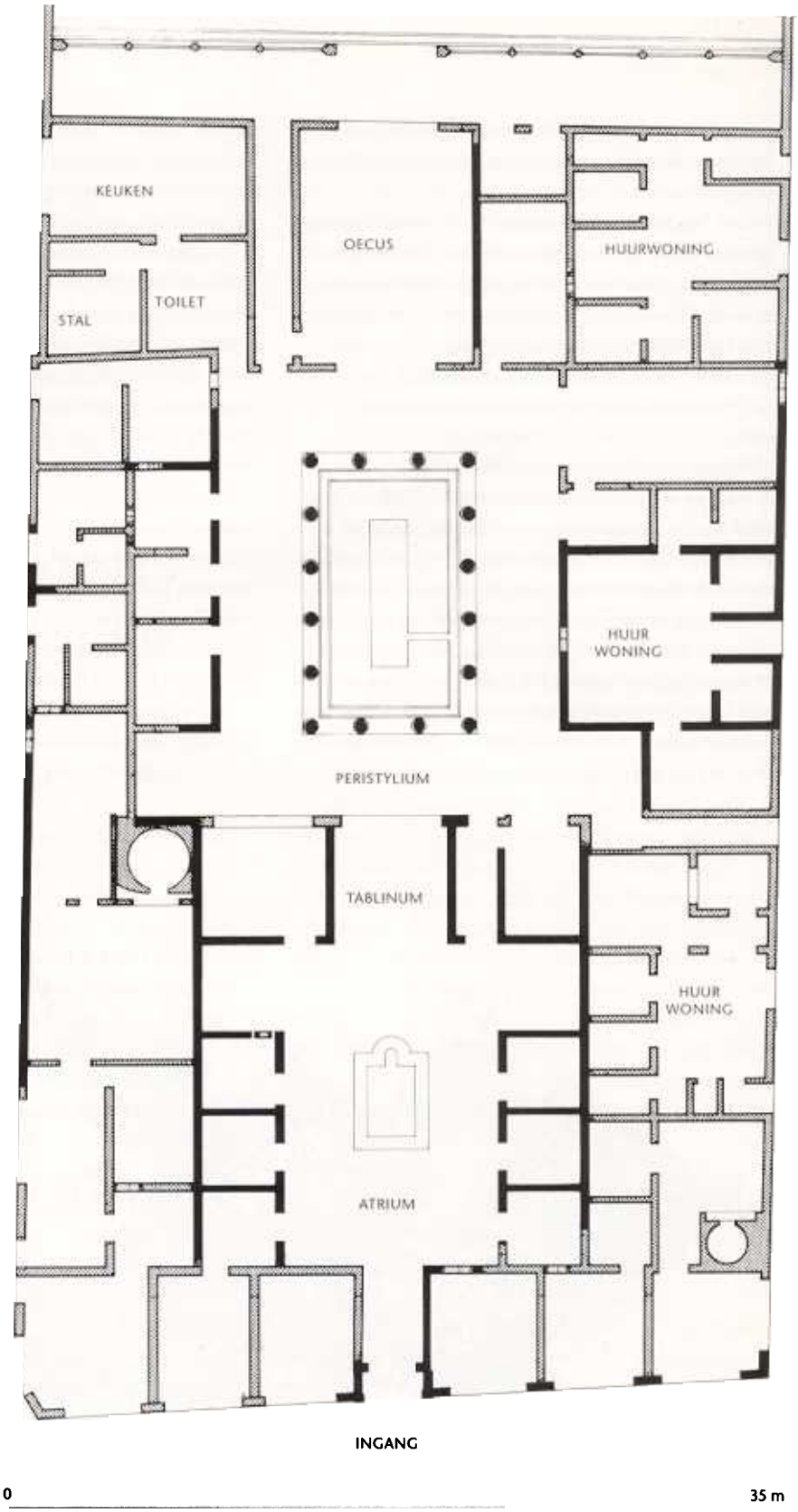

10 Plattegrond van de Casa di Pansa in Pompeii, midden 2de eeuw v. C.

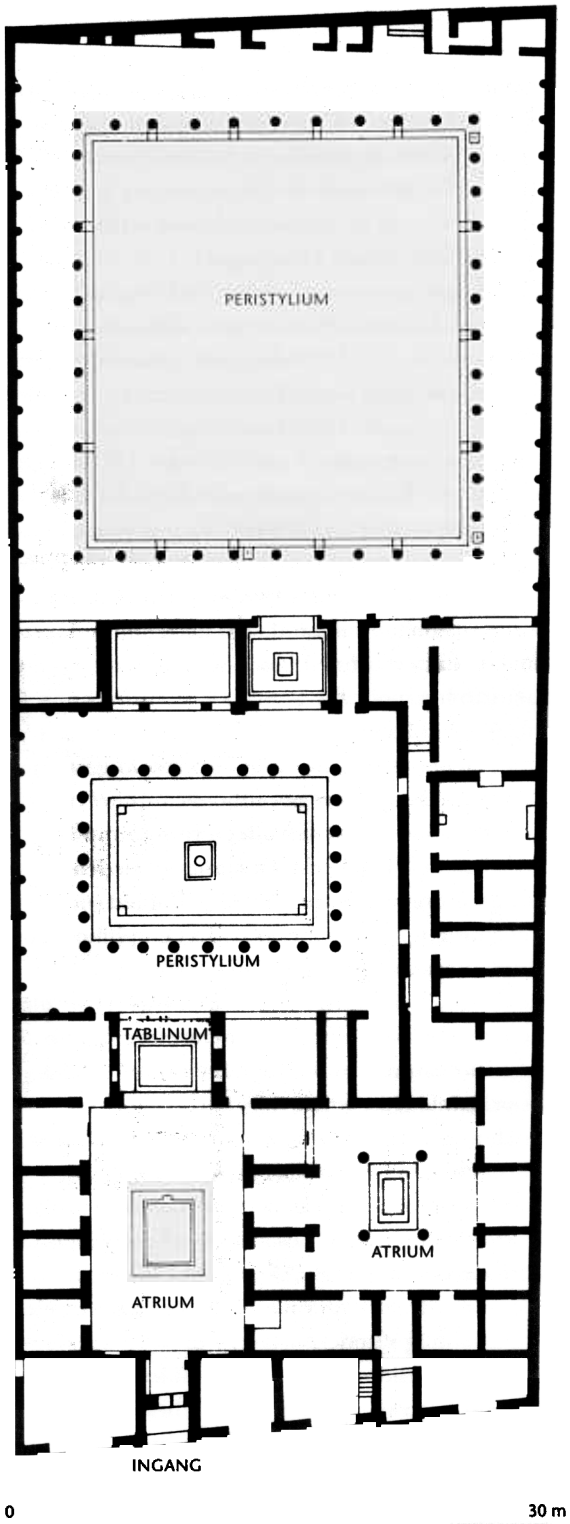

Plattegrond van de Casa del Fauno in Pompeii,
midden 2de eeuw v. C.

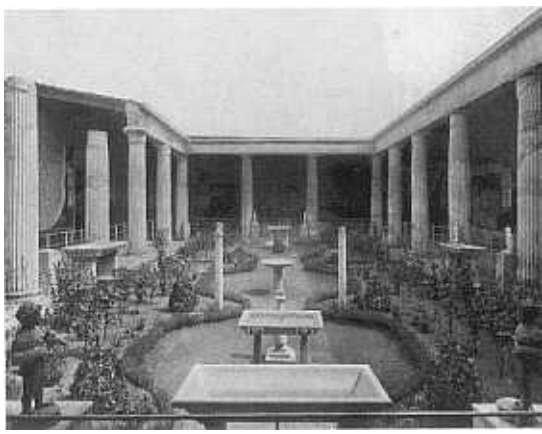

14 Peristylium van de Casa dei Vetti in Pompeii. Foto

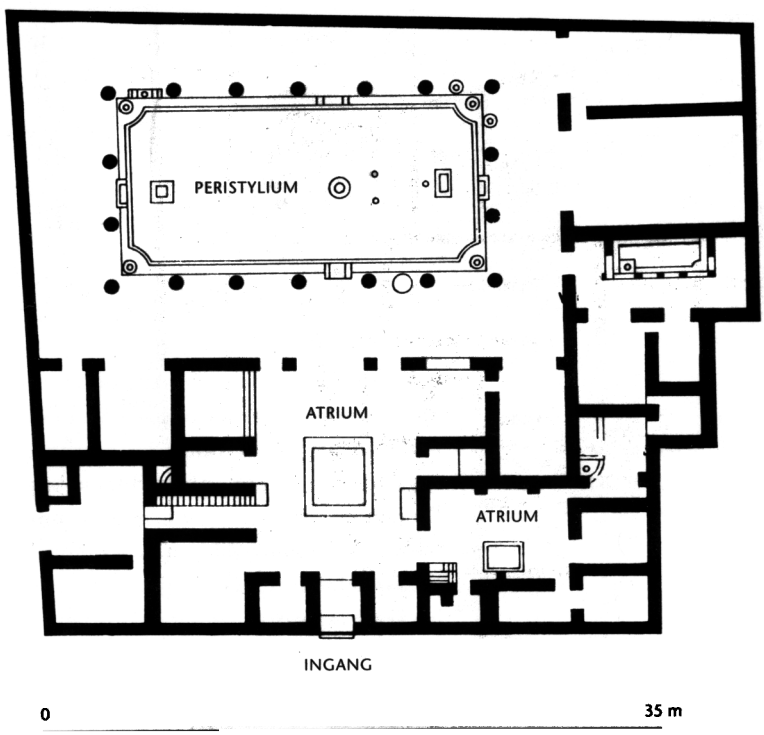

12 Plattegrond van de Casa dei Vettii in Pompeii,
1ste eeuw n. C.

spronkelijke functie is geweest. Hiervoor is de grote doorgang naar het atrium veel te monumentaal. Het tablinum was van oorsprong een representatieve ruimte. Links of rechts daarvan bevindt zich het *triclinium*, de eetkamer, die via een smalle deur naar het atrium en met een breed venster naar de tuin is geopend. Achter het huis lag een al of niet ommuurde moestuin.
De tweede variant van de italische domus toont eveneens een atrium. Nu is echter de breedte groter dan de diepte en bovendien ontbreken aan weerszijden de cubicula en de alae. De alae hadden in dit huistype klaarblijkelijk geen functie, terwijl de cubicula deels op de verdieping waren ondergebracht. Deze variant van de italische domus was waarschijnlijk bestemd voor een sociaal lagere klasse en was in de hier beschreven periode duidelijk in de meerderheid.
De italische domus was een naar buiten toe gesloten woning. Met uitzondering van het venster in de eetkamer waren alle raampjes klein. Het leven concentreerde zich om het atrium.
In het dak van het atrium zat vaak een opening (*compluvium*) waardoor licht en lucht in de woning konden komen. Daarnaast bood deze opening de mogelijkheid om regenwater op te vangen dat voor het huishouden werd gebruikt. Hiervoor is in de vloer van het atrium een bekken (*impluvium*) aangebracht.
De architectuur van de italische domus wordt gekenmerkt door een strakke ordening, waarbij alle vertrekken een vaste plaats hebben. Een ander belangrijk kenmerk is de symmetrie ten opzichte van de centrale middenas van het huis.
De plattegrond van de italische domus toont een verwantschap met die van duidelijk oudere Etruskische graven. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat het ontstaan van dit huistype in de Etruskische wereld heeft plaatsgevonden.

Traditie en vernieuwing ca 175 – 80 v. C.
Ofschoon de 2de eeuw v. C. gekenmerkt wordt door een grote bouwactiviteit, is Pompeii binnen de stadsmuren niet wezenlijk groter geworden. Veel oude huizen zijn in deze eeuw geheel of gedeeltelijk gesloopt om plaats te maken voor nieuwe, soms aanmerkelijk grotere, woningen. Ook werden de open plekken in de stad nu systematisch opgevuld. Het is in deze eeuw geweest dat de bebouwing, meer dan voorheen, een aaneengesloten karakter kreeg. Naast huizen zijn er in de 2de eeuw v. C. ook veel openbare gebouwen ontstaan, bijvoorbeeld de basilica aan het forum. Dit gebouw was niet alleen een handelscentrum, maar kende bovendien een tribunaal waarin rechtspraak plaatsvond.
De nieuwe gebouwen werden niet langer in grote blokken kalksteen opgetrokken, maar in breuksteen, die door een goede kwaliteit mortel bijeengehouden werd. Deze belangrijke verandering in de bouwtechniek werd mogelijk toen men aan het einde van de 3de eeuw v. C. in Campania de hydraulische werking van zogenaamde pozzolana ontdekte. Na een waarschijnlijk korte periode van experimenteren, was men in staat om uit gebluste kalk en pozzolana, met als toeslagmateriaal zand, een harde mortel te maken die we kunnen beschouwen als de voorloper van het moderne beton. Deze ontdekking maakte het bouwen niet alleen goedkoper, het opende ook de weg voor de ontwikkeling van de Romeinse koepel- en gewelfbouw.
De 2de eeuw v. C. is niet alleen voor Pompeii zeer belangrijk geweest. Ook andere steden profiteerden van een politieke stabiliteit, die gepaard ging met een economische opbloei. De Romeinen kwamen steeds meer in contact met de Grieks-hellenistische wereld, wat grote gevolgen heeft gehad voor de Romeinse kunst; ook de architectuur van de Romeinen werd er sterk door beïnvloed.
Toch mag men niet zeggen dat de Pompejaanse huisarchitectuur in de 2de eeuw volledig van karakter veranderde. De italische domus bleef in beide varianten voortbestaan tot de regeringsperiode van Augustus (27 v. C. – 14 n. C.). De voornaamste verandering school in de decoratie en inrichting van deze woningen.
Naast dit traditionele huis ontstaat in de 2de eeuw wel een nieuw type woning, bestemd voor de toplaag van de samenleving. In essentie is deze woning een inventieve combinatie van de italische domus en de kern van de Grieks-hellenistische woning: het *peristylium*. Dit is een centraal gelegen open ruimte die aan de vier zijden door een overdekte zuilengang wordt omgeven. Wat de functie als centrale verkeersruimte betreft, kan men het hellenistische peristylium vergelijken met het italische atrium. Omdat de Romeinen geen behoefte hadden aan

een tweede verharde centrale ruimte, werd de functie van het peristylium veranderd in die van een siertuin. Om het peristylium situeerden de Romeinen eveneens uit de hellenistische wereld afkomstige en met Griekse namen aangeduide vertrekken. De belangrijkste hiervan is de *oecus,* een grote zaal die met een brede opening naar het peristylium is gericht, en die als woon- en ontvangstruimte werd gebruikt.
De nieuwe woning bestaat dus in feite uit een combinatie van twee centra met elk een heel eigen karakter. Het atrium bleef voortbestaan als betrekkelijk donkere ruimte waaromheen de eerder genoemde vertrekken waren gegroepeerd. Ten opzichte van de italische domus uit de vorige periode is het atrium nu vaak duidelijk groter en bovendien werd de ruimte onder hellenistische invloed soms architectonisch geleed: was het atrium aanvankelijk een grote holle ruimte, in de 2de eeuw v. C. zien we dat op de hoeken van het impluvium soms vier grote zuilen worden geplaatst. We spreken dan van een *atrium tetrastylum* [*15*]. De reden voor het plaatsen van de zuilen is tweeledig. Doordat men er omwille van de representatie naar streefde het atrium te vergroten, ontstond in enkele gevallen de constructieve noodzaak om de grote moerbalken waarop het dak rustte, te ondersteunen. Maar daarnaast zijn de zuilen in het atrium ook zuiver vanwege het fraaie ruimtelijke effect geïntroduceerd. Er zijn namelijk ook betrekkelijk kleine atria als atrium tetrastylum uitgevoerd.
Het tweede centrum in de nieuwe Romeinse woning was het peristylium. Deze zuilenhof kende een veel grotere toetreding van licht en bovendien zorgden de planten en de bloemen voor een aangename sfeer. Een extra effect werd bereikt door de fonteintjes die in de tuin waren opgesteld. Ook in de nieuwe woning bleef men streven naar een symmetrische opzet.
Een goed voorbeeld van de nieuwe Romeinse woning is de Casa di Pansa uit het midden van de 2de eeuw v. C. [*10*]. Deze woning bestaat uit een periferie en een centrum. In dit centrum, dat de eigenlijke woning vormt, herkennen we de italische domus met daarachter het peristylium. Beide zijn ongeveer even groot, hetgeen waarschijnlijk betekent dat er rond het midden van de 2de eeuw een evenwicht bestond tussen de sociale betekenis van het oude centrum, de italische domus, en het nieuwe peristylium. Aan deze laatste ruimte grenst een grote oecus, die eveneens op de symmetrie-as van de woning ligt. Aan de buitenzijden van de Casa di Pansa concentreren zich andere functies. Bij de hoofdingang bevinden zich zes winkeltjes met aansluitend een bakkerij. De twee ovens zijn op de plattegrond duidelijk te herkennen. Daarnaast vindt men aan de rechter- of oostzijde van het complex drie huurwoningen, waarvan de middelste aanvankelijk in open verbinding stond met het peristylium. Ook aan de linker- of westzijde van het huis zijn twee huurwoningen gebouwd. Naast de oecus bevonden zich de keuken, het toilet en de stal. Aan de noordzijde wordt het huis afgesloten met een later toegevoegde porticus van waaruit men toegang had tot de moestuin.
De Casa di Pansa toont een enkelvoudige opzet,

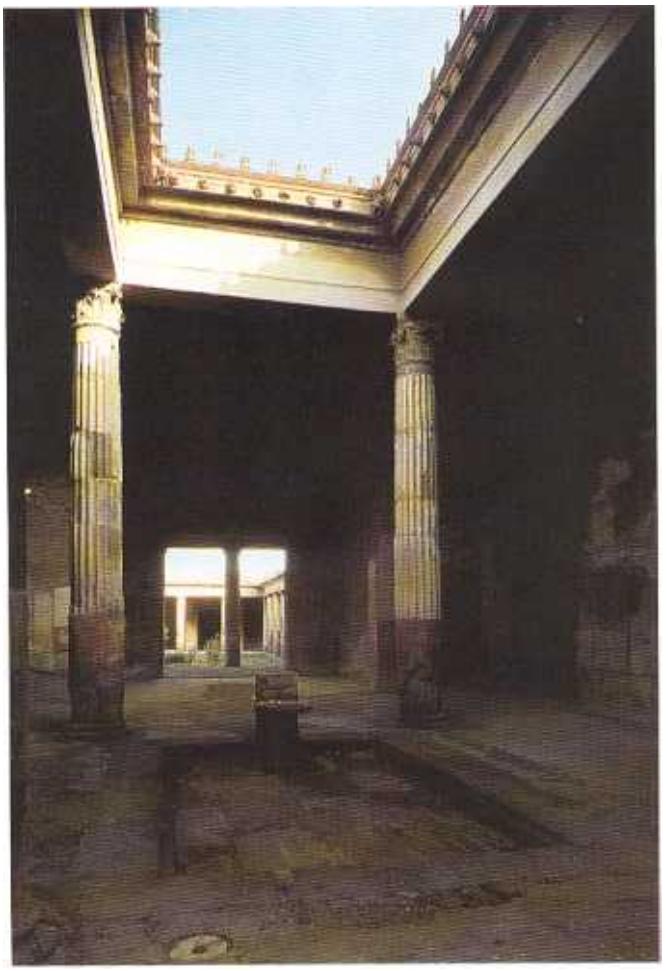

15 Atrium tetrastylum in de Casa delle Nozze d'Argent Pompeii

16 Casa di Paquius Proculus in Pompeii. Het vloermozaïek in het atrium heeft een cassettenindeling die het plafond weerspiegelt. In het midden ligt het impluvium, de marmeren bak waarin het regenwater wordt verzameld. In de ingang is het 'cave canem'-motief te zien. Datering midden 1ste eeuw n. C.

maar er zijn in dezelfde periode ook complexere woningen gebouwd. Hiervan vormt de bekende Casa del Fauno een voorbeeld [*11*]. Als we ons beperken tot de essentie van deze woning, dan zien we dat het huis twee atria en twee peristylia heeft. Hierbij moet evenwel worden opgemerkt dat het grootste peristylium waarschijnlijk wat later is toegevoegd. Het atrium zonder zuilen was het representatieve atrium, waaraan onder meer het tablinum ligt. Het andere atrium, dat vier zuilen toont, was bestemd voor meer uitgesproken huishoudelijk gebruik. De zuilen zijn, hoe fraai ze ook zijn bewerkt, vooral om constructieve reden geplaatst. Achter de atria ligt het eerste peristylium. Aan de rechter- of oostzijde van deze ruimte bevinden zich achter een vrijwel geheel gesloten muur enkele vertrekken, waaronder de baden, de keuken en het toilet. Opmerkelijk is dat het privé-badcomplex, dat in Pompejaanse huizen maar zelden voorkomt, heel anders dan in onze tijd als een gewone praktische voorziening werd beschouwd.
De Casa del Fauno illustreert heel duidelijk de essentie van de door het hellenisme beïnvloede architectuur in Pompeii: een schaalvergroting in het architectonische denken. Vormde de italische domus aanvankelijk altijd een volledig huis, nu is deze woonkern veranderd in een soort moduul, waarvan men er naar believen één of meer in een ontwerp opneemt. In de Casa del Fauno, en in vele andere Pompejaanse huizen, vinden we een versmelting van tweemaal deze domus. Hetzelfde geldt voor het peristylium, dat als kern van een aantal woonvertrekken meermalen in een huis of villa kan voorkomen. Dit huistype kan men dan ook karakteriseren als een doorgaans symmetrisch georganiseerde integratie van min of meer zelfstandige ruimtelijke kernen. Deze laatste bestaan óf uit een atrium met omliggende vertrekken óf uit een peristylium met aangrenzende ruimtes.

Pompeii een Romeinse stad 80 v. C. – 79 n. C.
In 80 v. C. werd het voorheen Samnitische Pompeii een Romeinse *colonia,* met als direct gevolg de vestiging van een groot aantal Romeinse veteranen. De Romeinen troffen een volledig ontwikkelde stad aan, waarin nog slechts beperkte ruimte bestond voor nieuwbouw. Toch hebben zij in Pompeii veel geconstrueerd. Vooral met nieuwe openbare gebouwen veranderden zij het karakter van de stad: zo verrezen er tempels, handelsgebouwen, openbare badgebouwen, een theater en een amfitheater en waterwerken.
In de huisarchitectuur veranderde er niet zoveel, zij het dat de bouwactiviteit minder intens was dan in de 2de eeuw v. C. Wel hebben er veel verbouwingen plaatsgevonden. Zo zien we aan de straatzijde van de woningen steeds meer winkeltjes verschijnen. Deze aanpassingen zijn duidelijk te herkennen aan de bouwwijze in baksteen. Ook heeft men grote, vaak 2de- eeuwse woningen opgesplitst in meer appartementen en werd de grote hoogte van oude woningen benut voor het aanbrengen van extra verdiepingen. Dit soort verbouwingen heeft plaatsgevonden tot aan de ondergang van de stad.
Vanaf de tijd van Augusutus bestaat er een tendens om het zwaartepunt van de woning, dat voorheen gelijkelijk over atrium en peristylium was verdeeld, te verschuiven in de richting van de laatste ruimte. Een voorbeeld van deze ontwikkeling is de Casa dei Vettii [*12*]. Op de plattegrond is duidelijk te zien dat het peristylium groter is dan het atrium. Bovendien liggen de echte woonvertrekken allemaal aan het peristylium. Deze woning is ook van belang omdat hier het tablinum ontbreekt; het atrium grenst rechtstreeks aan het peristylium.
Duidelijker dan in Pompeii vindt men voorbeelden van deze ontwikkeling in Herculaneum, dat tegelijk met Pompeii is verwoest. De Casa dei Cervi, dat met een zonneterras gericht was naar de zee, bezat nog maar een heel klein atrium, niet meer dan een bescheiden hal. Het leven concentreerde zich rond de tuin die door een gang wordt omgeven. In de tuin bouwde men een grote eetkamer van waaruit de bewoners en de gasten zicht hadden op zowel bloemen en planten als op de zee.
Wie in deze stad de weldaad van een dergelijke architectuur heeft geproefd, verbaast het niet dat de Romeinen in hun huisarchitectuur de nadruk zijn gaan leggen op de tuin, met als centrum het peristylium. ●